

УДК (038)=161/2

Галина СОЛОДЕНКО,

в. о. ст. наук. співробітника НБУВ,

канд. іст. наук

Словнику Грінченка – 100 років

У статті висвітлюється діяльність Бориса Грінченка з підготовки «Словаря української мови», подається інформація про історичні передумови підготовки інших словників в Україні. Вміщуються відгуки відомих учених, мовознавців про актуальність та цінність словника.

К л ю ч о в і с л о в а: «Словарь української мови», Борис Грінченко, українська мова, словник.

*«Слово – образ, а словник –
це всесвіт в алфавітному порядку».*

Ф. Вольтер

У 2007 р. виповнюється 100 років відтоді, як побачив світ перший том «Словаря української мови», що його разом із редакцією «Киевской старины» упорядкував Борис Грінченко. Визначний український письменник, перекладач, публіцист, філолог, етнограф, культурно-громадський діяч Борис Грінченко (1863–1910) в історію вітчизняної культури ввійшов насамперед як основний творець першого ґрунтового словника української мови в 4-х томах (1907–1909).

«Словарь української мови» за визначенням директора Інституту української мови О. Тараненка¹, є вершиною українського словникарства ХІХ – першої половини ХХ ст. і посідає гідне місце в ряду відомих лексикографічних праць слов'янських мов ХІХ і початку ХХ ст. – поряд, наприклад, зі словником В. Даля в російській, С. Лінде в польській, В. Караджича в сербській, Й. Юнгмана в чеській мовах. Як зазначає О. Тараненко, для українського мовознавства Б. Грінченко став не тільки практиком, а й теоретиком та істориком української лексикографії, вперше давши ґрунтовний огляд словників української мови більше ніж за 30 років.

Історія українського словникарства має багату історію, яка розпочалася ще в часи Київської Русі, саме тоді створювалися і широко використовувалися з освітньою метою невеличкі рукописні словники, які називалися азбуковниками. Згодом, ви-

никли так звані «ґлоси» – пояснення окремих слів і виразів у текстах. У кінці ХVІ ст. з'являється перший у староукраїнській лексикографії друкований словник – «Лексис» Л. Зизанія (1596), де понад 1000 церковнослов'янських слів подавалися у перекладі літературною українською мовою того часу. Однак, найвизначнішим церковнослов'янсько-українським словником тієї епохи у всій східнослов'янській лексикографії без перебільшення можна вважати «Лексикон» Памва Беринди (1627), що мав майже 7000 статей із поясненням відповідних лексичних одиниць, у тому числі 1400 власних назв.

У ХVІІ ст. вийшла найбільша лексикографічна праця епохи українського середньовіччя «Лексикон латинський» Є. Славинецького, яка вміщувала близько 27 000 статей. З іменем І. Котляревського пов'язаний початок української лексикографії, об'єктом якої виступає нова українська літературна мова. До своєї «Енеїди» письменник уклав «Словарь малороссийских слов». У виданні 1809 р., здійсненому самим Котляревським, словник містить понад тисячу українських слів із перекладом російською мовою. Це по суті один із перших двомовних диференційованих словників у вітчизняному мовознавстві, в якому охоплено всі частини мови й відображено всі сфери життя і діяльності людини.

Найповнішим зібранням української лексики серед різноманітних словників та словничків – додатків до літературних праць, етнографічних матеріалів, термінологічних і перекладних лексиконів, що з'явилися впродовж ХІХ ст., за визначен-

¹ Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу [Передмова] // Словарь української мови в 4-х томах / Б. Грінченко (упоряд.). – К.: Довіра, Рідна мова, 1997. – Т. 1. – С. V.

ням фахівців, став «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського з доопрацюванням С. Несільського (Львів, 1886). Але, як і всі попередні словники, він далеко не повністю відобразив лексико-фразеологічні багатства української мови.

В умовах дії зловісного Емського указу до початку 80-х років ХХ ст. українська мова та література переживала глибоку кризу. Жорстока цензура, нечуване переслідування українських шкіл та українськомовних періодичних видань нищили всякі спроби навіть тих небагатьох авторів, хто намагався не втратити своєї національної самобутності. «Справді, як його працювати, – з болем писав відомий бібліограф та укладач російсько-малоросійського словника М. Комаров, – коли знаєш, що твої праці нікуди приткнути та як з нею і виступити, куди податися, та, врешті, й надії мало, щоб вона світ побачила»². У ті часи культивувалося твердження про непридатність української мови для наукової роботи.

У домі М. Комарова, писав у щоденнику В. Кравченко, «бувало чимало щирих людей», яких об'єднувала не лише любов до української народної пісні, літератури, мови, але й спільна робота над укладанням російсько-українського словника». До праці над словником був залучений і Т. Зіньківський. Переписка Т. Зіньківського і М. Комарова засвідчила велику їхню зацікавленість до лексикографічної діяльності. Характеризуючи публікації в російській газеті «Киевлянин», Зіньківський писав: «...більш нічого цікавого не чувати, oprіч хіба того, що в «Киевлянині» пишуть «письма об украинофильстве». Одну там велику правду сказано: се про те, які українці завзяті робітники, що і досі не спромоглися словниці своєї видати. Мабуть, додає глузуючи письмака з «Киевлянина», що вони тоді словаря того видадуть, коли українська мова стане археологічною, а не живою. Якби писачка з «Киевлянина» покепкував, коли б він знав, що у д. «редактора» Науменка того словаря розпребезнешасного³ вже миші одну букву з'їли! ... От таке-то»⁴.

Знаючи про завершення роботи над словником, Трохим Зіньківський писав до Михайла Комарова:

² Комаров М. Лист до Б. Грінченка // ІР НБУВ, ф. III, спр. 37498, арк. 9.

³ Ідеться про зібрані, опрацьовані, відредаговані та впорядковані В. П. Науменком матеріали на чотири літери (А–Г), які згодом увійшли до «Словаря» Б. Грінченка.

⁴ Зіньківський Т. Листи до Михайла Комарова // Слово і час. – 2002. – № 9. – С. 63.

«... як і Грінченко, я теж вельми бажав би і прохав би Вас: не гайтеся з посилкою словаря до цензури, бо й так уже Україна жде-не діждеться хоч якогонебудь словаря путящого. А потреба його пекуча. Тим часом дождання академічного затягне діло на півроку, а то й більш; а се не варт, далєбі, не варт»⁵.

І. Франко послідовно нагадував письменникам про потребу поглиблювати знання рідної мови і застерігав від втрати мовного чуття; згодом позицію І. Франка підтримали М. Коцюбинський, А. Кримський, Б. Грінченко, Т. Зіньківський. Дбайливе ставлення до мови було предметом обговорення в багатьох листах Т. Зіньківського та Б. Грінченка. Особливо цікавим, за визначенням С. Кіраля⁶, був лист від 2. 09. 1888 р., у якому Т. Зіньківський дає ґрунтовний мовний аналіз байок Б. Грінченка, звертаючи увагу на лексичний склад, словоформи, синтаксис, деяку засміченість їх «русизмами», на що тонкий знавець української мови Б. Грінченко робить помітку «згода».

Важливе місце в українському літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст. посідають передові демократичні ідеї та проблеми розвитку української літературної мови, які об'єднували світочів вітчизняної науки А. Кримського та Б. Грінченка. 1891 р. Б. Грінченко розпочав широку, загального українського масштабу дискусію, в якій порушувались проблеми української мови. Учасниками дискусії були І. Франко, П. Кононенко, І. Верхратський, Л. Глібов, Л. Українка та інші, прилучився до дискусії й А. Кримський⁷. На тлі цих національно-мовленневих процесів, що спрямовували українську мову в русло загальноукраїнської єдності та європейської цивілізації, неодноразово повставало питання про необхідність підготовки словника української мови. Згодом у виданому 1903 р. нарисі «А. Е. Крымский как украинский писатель» Грінченко вказує на необхідність складання повного українського словника із зазначенням широти вживання кожного слова в народній та літературній мові, та наголошує, що тільки такий словник дав би необхідний матеріал для суджень про мову української літератури.

⁵ Зіньківський Т. Листи до Михайла Комарова // Слово і час. – 2002. – № 9. – С. 65.

⁶ Кіраль С. Апостол молоді України: Трохим Зіньківський у контексті доби: Моногр. – К.: Вид-во КИТ, 2002. – С. 265.

⁷ Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові // Зоря. – 1891. – № 24. – С. 473.

Всією своєю літературною діяльністю і вчителюванням у різних місцевостях України Б. Грінченко немов готував себе до завершальної стадії роботи над «Словарем». Його вабило все, що торкалося народного життя, проливало світло на побут і звичаї нашого народу. Живучи в селі, він ретельно записував народні пісні, перекази, казки та приказки, учився живої народної мови і таким чином зробився знавцем мови та словесних творів нашого народу. Дбайливе ставлення до мови було предметом обговорення в листах Б. Грінченка і Т. Зіньківського. Зокрема, Б. Грінченко писав: «Я колись вважав себе за знавця мови, бо багато працював коло українського словаря <...> і вчився мови од народу, а тепер ... Ні! Треба вчитися! Боже! Коли ж ми вивчимось?»⁸.

Названі словники та тогочасні події в мовно-літературному житті України стали важливим підґрунтям для створення Б. Грінченком «Словаря української мови». Значення його неперехідне. Професор Василь Яременко наголошує, що ця лексикографічна праця заслуговує на золотий пам'ятник його творцеві від усього українського народу⁹.

Грінченко не отримав спеціальної філологічної освіти, та, як зазначав А. Кримський, дарма, що він не вчився на історично-філологічному факультеті, мав природний філологічний, зокрема лексикографічний дар. Вже маючи певний лексикографічний досвід, письменник із прекрасним знанням української мови й тонким мовним чуттям, з одного боку, та винятковою працьовитістю, сумлінністю, пунктуальністю й методичністю в роботі, з іншого, зумів довести словник до такого рівня, що виданню була присуджена Академією наук друга (перша взагалі не була присуджена) премія М. Костомарова «за лучший малорусский словарь»¹⁰.

Б. Грінченко змушений був поспішати, щоб подати «Словарь» до 1 січня 1905 р. на конкурс у Російську академію наук. Це мало забезпечити можливість друкувати словник у Росії «фонетикою», а не «ярижкою», завдяки сприянню прогресивних російських учених-мовознавців, насамперед академіка О. О. Шахматова.

Б. Грінченко був співукладачем, упорядником та редактором цієї колективної лексикографічної праці, матеріал до якої готували представники кількох поколінь українських діячів. У передмові до останнього видання «Словаря» (1958) вказується, що «словник <...> становить зведення праці багатьох кореспондентів журналу «Киевская старина». Проте, як зазначає М. Пилинський, Б. Грінченку було передано «скриню з 200 тис. карток», які у переважній більшості були непридатними для використання і «алфавітний список слів (приблизно 49 тис.)» з не завжди точними однослівними перекладами, а інколи й без них¹¹.

Збір матеріалів до словника розпочався ще у 1864 р. учасниками «гуртка місцевих літераторів та вчених», які об'єдналися навколо журналу «Киевская старина». У «Спогадах» Є. Чикаленка описується, що Стара київська громада через своїх членів-філологів, які жили у різних регіонах України, продовжувала збирання словникового матеріалу з народних уст і вибирала слова з друкованих етнографічних матеріалів та праць наших письменників, які творили до 70-х років. З творів пізніших письменників вже не виписували слів, бо словник мав бути чисто народним, етнографічним, в якому був би зібраний тільки народний словесний капітал. З членів Громади, фахових філологів і відомих знавців мови, була утворена словарна комісія, яка, збираючись раз на тиждень, перевіряла зібраний матеріал, систематизувала його і т. д.¹²

Але укладання словника не мало належної наукової основи, не базувалося на конкретних лексикографічних принципах. Матеріали не були відповідним чином систематизовані та упорядковані. Тому, наголошує М. Пилинський¹³, не применшуючи цінності зібраних попередниками матеріалів, їх можна було визнати лише одним із джерел, якими користувався автор славетного «Словаря».

Одним з ініціаторів запрошення Грінченка працювати над словником був Євген Чикаленко. Відомий громадсько-політичний діяч, меценат і літератор Чикаленко добре знав Грінченка і вірив у те, що він зуміє упоратися з цим нелегким завданням. У «Спогадах» Євгена Чикаленка Грінченко описа-

⁸ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського від 18.03.1889 // ІР НБУВ, ф. III, спр. 40804, арк. 2.

⁹ Яременко В. «Роблю словарь, хіба що додати: і руками, і ногами, і зубами роблю...» // Книжковий клуб плюс. – 2007. – № 3. – С. 6.

¹⁰ Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова // Киевская Старина. – 1906. – Т. 93 (май–июнь). – С. 222.

¹¹ Пилинський М. М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 26.

¹² Чикаленко Є. Х. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські // Збір. творів: В 7 т. – К.: Рада, 2003. – Т. 1. – С. 236–237.

¹³ Пилинський М. М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 30.

ний як чоловік середнього зросту, міцно збудований, з ясно-сірими очима, який своєю бородою та обличчям дуже нагадував гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного¹⁴. Рекомендуючи Грінченка членам Київської громади, Є. Чикаленко наголошував: «Такої упертої праці, такої енергії ніхто досі з українських діячів не виявляв. В найглухіші часи, коли здавалося, український рух зовсім згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не згубив віри у відродження України і всю свою велику енергію і працьовитість вжив для того, щоб розбудити громадянство. Сидячи в глухому провінціальному місті Чернігові, він зорганізував таке надзвичайно широке на ті часи видавництво українських книжок для народу, що звернув на себе увагу всієї України»¹⁵.

Б. Грінченко узявся до впорядкування словника живої української мови. Робота вимагала надзвичайних зусиль. Грінченко писав до Чикаленка: «Я працюю в день годин сім, роблю – 150 слів. Коли так, то 150000:150=1000 днів, чи то 40 місяців (рахуючи місяць 25 робочих днів), а треба за двадцять!»¹⁶. При допомозі своєї дружини (Марії Загірної¹⁷) він за три роки не тільки звів до ладу те, що було зібрано до нього, але й ще від себе багато додавав. Замість списку 49 тис. слів ми одержали словник із реєстром на 68 тис. слів, а в зв'язку із застосуванням елементів гніздової системи загальна кількість слів, представлених у словнику, перевищує 80 тис.

Орієнтований на фольклорні джерела словник став важливим підсумком вітчизняної історії лексикографії. Діалектна лексика у «Словарі української мови» відображає майже всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу, а тому й групується в окремі лексико-семантичні та тематичні групи, такі як сільське господарство, транспорт тощо. А наявність лексики української флори і фауни, народних промислів і ремесел обрядів, народного вбрання, ігор, яка супроводжується докладним описом відповідних понять, перетворює його на унікальний етнографічно-енциклопедичний довідник.

Цінність словника для дослідників полягає у тому, що він найповніше зафіксував лексичні над-

бання народу, які побутували в період становлення системи українських прізвищ. Досить широко наводиться українська фразеологія, усталені в народі форми привітання, віршування тощо. Словник насичений багатим і часто унікальним ілюстративним матеріалом, зокрема великою кількістю прислів'їв та приказок.

У доборі та опрацюванні реєстру словника Б. Грінченко керувався кількома важливими принципами: Перш за все, «народної» концепції словника. По-друге, автор виявив досить обережний та критичний підхід до опрацювання реєстру словника, тобто подавав лише ті слова й вислови, в реальному існуванні яких був особисто впевнений.

У словнику також простежуються тенденції до певної регламентації української мови. Він зорієнтований на народну мову, в першу чергу на південно-східний діалект, а за наявності фонетичних, морфологічних варіантів слова, словотвірних або лексичних синонімів – на найпоширенішу одиницю.

Не заперечуючи ролі запозичень для позначення абстрактних понять і досягнень «новітнього культурного життя», Б. Грінченко разом із тим проголошував обмеженість їхнього використання, застерігав від надмірностей уживання, що, на його думку, повинно було б стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови. Більш різку позицію займав він щодо русизмів, полонізмів, германізмів – складових лексики південно-західного діалекту, які мали загальноукраїнські відповідники, що пояснювалося знову ж таки турботою письменника про розвиток української літературної мови: побоювання щодо можливості зміни діалектної бази української літературної мови, загроза якої здавалася йому цілком реальною.

Б. Грінченко набагато випередив сучасних йому дослідників запозиченої лексики, сформулювавши головні критерії освоєння іншомовної лексики: пристосування фонетичної оболонки і граматичної форми до структурних особливостей української мови; наявність похідних; висока частотність уживання в літературній мові; поширення в народній мові. Саме за цими критеріями здійснювався відбір іншомовної лексики до «Словаря української мови», хоча на цьому відборі позначилися і причини зовнішнього характеру, про що писав сам Б. Грінченко у передмові.

За своїм жанром «Словарь української мови» – це, по-перше, перекладний словник з елементами тлумачного, по-друге, філологічний з елементами

¹⁴ Чикаленко Є. Х. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські // Збір. творів: В 7 т. – К.: Рада, 2003. – Т. 1. – С. 239.

¹⁵ Пастух В. Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лідер національної ідеї. – Луганськ: Кн. світ, 1998. – С. 91.

¹⁶ Там само. – С. 92.

¹⁷ Загірня М. Спогади. – Луганськ: Шлях, 1999. – 160 с.

енциклопедичного. За принципом побудови реєстру – це словник алфавітного типу з деякими елементами гніздової системи. У ньому поряд із перекладом слова або тлумаченням його значення дається досить докладний опис відповідного поняття.

*Бібліотека, кн. ж. – Бібліотека. Скрізь як у дзвін дзвонять – говорять за школи і бібліотеки. О. 1861. X. 150. Які все чудні книжки в бібліотеці мо-го батька. Левиц. Пов. 128*¹⁸.

*Журнал, лу, м. – Журналъ, периодическое изда-ние. При університеті почав издаватись журнал «Українській Вестникъ». К. Гр. Кв. XIV*¹⁹.

*Книга, ги, ж. – Листоньки пише, книги читає. Чуб. III. 306. Ой хто б мої слова списав у книгу. К. Іов. 42*²⁰.

*Книжка, книжечка, Зроблю маленьку книжечку. Шевч. 376. Письменному – книжка в руки. Ном. № 6016. Троянське плем'я все засіло коло книжок та аж потіло і по латинському гуло. Котл. Ен. IV.21*²¹.

Після виходу у світ «Словаря» Б. Грінченко про-жив ще кілька місяців і помер від сухот. А йому було лише 47 років, як і Т. Шевченку.

Відомий державний та громадський діяч Петро Стебницький, віддаючи належне подвижницькій діяльності Б. Грінченка, у 1920 р. видав брошуру «Борис Грінченко», в якій справедливо зазначив: «... на великій вірі в свою правду, в ідею праці для народу держалась його свідомість громадського обов'язку, якого він, раз в ньому упевнившись, ніколи не зраджував. Цьому обов'язку він усе віддав: молоді мрії, принади життя, особисті вигоди»²².

В. Яременко – автор статті «Роблю словарь, хіба що додати: і руками, і ногами, і зубами роблю...» – інформує про листування Грінченка з відомим діячем Володимиром Гнатюком та зазначає, що ці листи є літописом роботи над «Словарем» і засвідчують його соборний характер. В. Яременко наголошує, щоб уявити велич зробленого Б. Грінченком за три роки удвох із дружиною Марією Загірною та при допомозі таких світочів української науки, як Володимир Гнатюк, Іван Франко, досить згадати, що інститут мовознавства АН УРСР за майже

70 років колективом близько 150 науковців видав 11-томний «Словник української мови», в основі якого лежить попсований «Словарь» Грінченка²³.

Заступник директора Інституту української мови І. С. Гнатюк зазначає, що автори «Нового словни-ка української мови», що вийшов на початку 1990-х ро-ків, всі тлумачення переписали зі «Словаря» Грінченка, а яких не знайшли, то самі щось вигадували, наприклад «гурман» – аматор добре по-поїсти! Ось такий рівень роботи з опрацюванням словникового матеріалу²⁴.

Нині рукопис «Словаря» Б. Грінченка зберігаєть-ся в Російській державній бібліотеці. З помітками автора він став цінним і рідкісним виданням, яке не лише характеризує титанічну працю автора, а й є практичним втіленням української лексико-графічної діяльності, засвідчує широке викорис-тання матеріалів народної мови того часу. В Інсти-туті рукопису НБУВ зберігається чорнетка слов-ника Б. Грінченка та нотатки, що стосуються його роботи і взаємин із редакцією журналу «Киевская старина»²⁵. Важливими для сучасних дослідників є різні лексичні матеріали, які збирав Б. Грінченко у 1880–1901 рр., а також його спроби укладання українських словників різних типів і різного обся-гу, які зберігаються в НБУВ²⁶.

Наукові дослідження спадщини Б. Грінченка у різні роки мали досить діаметрально протилежні оцінки – від нищівної критики та прямих заперечень (у 30–50-х роках) до щирого захоплення та всенародного визнання (з 60-х років і донині). Справедливою є думка А. Погрібного, який зазна-чав, що в ставленні до постаті письменника домінували ідеологічні та політичні постулати сталінської моделі соціалізму²⁷.

За словами П. Стебницького, «...пам'ять про Грінченка живе і житиме в його писаннях. Наукові його праці ще довго не втратять своєї ваги, а його словник буде джерелом для дослідів чистої народ-ної мови і основою для всякої нової словарної ро-боти»²⁸.

²³ Яременко В. «Роблю словарь, хіба що додати: і ру-ками, і ногами, і зубами роблю...» // Книжковий клуб плюс. – 2007. – № 3. – С. 6–7.

²⁴ Гнатюк І. «Мова – це квінтесенція нації...» // Книж-ковий клуб плюс. – 2007. – № 3. – С. 9–10.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 34405.

²⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 34404, 34405, 34407, 34437, 34431, 34428, 34398, 34433.

²⁷ Погрібний А. Г. Класики не зовсім за підручником. – К.: Школяр, 2000. – С. 7.

²⁸ Стебницький П. Борис Грінченко. – К., 1920. – С. 28.

¹⁸ Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу [Передмова] // Словарь української мови в 4-х томах / Б. Грінченко (упоряд.). – К.: Довіра, Рідна мова, 1997. – Т. 1. – С. V. – С. 55

¹⁹ Там само. – С. 493.

²⁰ Там само. – Т. 2. – С. 257.

²¹ Там само.

²² Стебницький П. Борис Грінченко. – К., 1920. – С. 26.